

Юрій Поліщук

ІНОЗЕМНА ТРУДОВА ІМІГРАЦІЯ НА
ПРАВОБЕРЕЖНУ УКРАЇНУ
НАПРИКІНЦІ ХVІІІ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ:
ПОЛІТИКО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

Аналізується політика російської влади щодо іноземної трудової імміграції на територію Правобережної України наприкінці ХVІІІ – на початку ХХ століття.

Ключові слова: трудова імміграція, російський царизм, німецькі колоністи, чеські переселенці, Правобережна Україна.

Yuriy Polischuk Foreign labor immigration on territory of Right-bank Ukraine in late 18th – early 19th century: political and legal aspects. The policy of the Russian power concerning foreign labor immigration on territory of Right-bank Ukraine in late 18th – early 19th century is analyzed. Key words: labor immigration, Russian tsarism, German colonists, Czech immigrants, Right-bank Ukraine.

В умовах розбудови Української держави та оформлення її європейського вибору з особливою гостротою постає питання налагодження дружніх, довірливих стосунків з країнами Західної Європи. Потрібно відмітити, що в минулому між ними та Україною існували тісні контакти. Тому сьогодні надзвичайно актуальним є їхнє всебічне і неупереджене вивчення, ліквідація так званих «білих плям», відмова від певних стереотипів, що склалися в минулому. Особливо це стосується трудової імміграції з європейських країн, у першу чергу німців і чехів, на територію України.

Потрібно відмітити, що цим проблемам дослідники приділяли і приділяють певну увагу. Так, ще в XIX ст. світ побачили досить ґрунтовні роботи з проблем іноземної колонізації краю [1; 2; 3; 4 та ін.]. Досить активно проблеми німецького та чеського населення України почали вивчатися після набуття нею незалежності. Проте переважна більшість цих робіт присвячена загальноукраїнській історії німецьких [5; 6; 7; 8 та ін.] і чеських переселенців [9], а також Волині, як регіону значної їхньої концентрації у XIX ст. [9; 10; 11; 12 та ін.]. Проте досліджень де у комплексі аналізувалися б політико-правові аспекти трудової імміграції з європейських країн на територію Правобережної України фактично не має. Тому автор і звертається до даної проблеми.

Аналіз джерел свідчить, що поява європейських переселенців в Україні була пов'язана з діяльністю російського царизму, якого зацікавили позитивні наслідки заохочення імміграції в Німеччині та Англії, значне економічне, технічне та інше відставання Росії від провідних європейських країн, наявність у державі величезних масивів малозаселених земель і фактична відсутність, через кріпосне право, вільних робочих рук, які б могли їх освоїти. Уже

Петро I у 1702 р. затвердив, адресований до іноземних громадян, що бажали вступити на військову службу в Росії, а також до купців і ремісників, маніфест [8, с. 111]. Це фактично заклало основу майбутньої імміграційної політики Росії, де в середині XVIII ст. склалися сприятливі умови для переселення іноземців. Величезні степові простори на Півдні і Південному Сході імперії не приносили їй ніякої користі. Кріпосне право не дозволяло селянам вільно пересуватися в пошуках землі і це затримувало освоєння цих територій. Виходячи з цього, уряд Єлизавети Петрівни почав запрошувати сюди іноземних колоністів [13, с. 263].

У середині XVIII ст. у правлячих колах з'явилося кілька проектів щодо облаштування окраїн імперії шляхом запрошення туди колоністів із європейських країн (у першу чергу з Франції). Автором одного з перших був француз Де Лафонтен, який служив у російській армії. У 1752 р. він запропонував запросити на постійне проживання в Росію французьких протестантів. Після представлення цього плану канцлеру О. Бестужеву-Рюміну було вирішено, для запрошення іноземців, відкомандирувати Де Лафонтена до Європи. Колегія іноземних справ мала розробити для нього відповідну інструкцію [4, с. 32]. Проте, цей проект, через бюрократичну тяганину та у зв'язку з початком Семирічної війни, не був реалізований.

Потрібно відмітити, що ця війна переключила інтерес Росії у пошуці переселенців з Франції на німецькі землі (Пруссія, Померанія, Сілезія). Це було зумовлено тим, що саме їхнє населення найбільше постраждало від неї і саме воно почало емігрувати до сусідніх держав. У 1758 р. саксонський генерал Вайсбах через російського посла у Саксонії Гросса запропонував С.-Петербургу поселити у Причорномор'ї дезертирів з Пруссії. Проте Колегія іноземних справ відхилила цю пропозицію [4, с. 42].

Ситуація стосовно залучення німецьких переселенців на територію Російської імперії змінилася після приходу до влади у 1762 р. Катерини II, яка поділяла концепцію академіка Шльоцера щодо того, що «...багата, родюча і сильна» Російська імперія, може стати ще «багатшою, родючішою, сильнішою», але для цього їй потрібні «люди»

[4, с. IV]. Розв'язання цієї проблеми вона бачила у залученні в Росію іноземних колоністів. Тому 4 грудня 1762 р. світ побачив маніфест, який закликав усіх бажаючих з Європи, крім євреїв, вільно селитися в Росії. Його текст був надрукований у газетах Голландії, Данії, Англії, Шотландії, Ірландії, німецьких земель. Крім того, маніфест був розданий російським дипломатичним агентам. Однак через відсутність у ньому належних гарантій прав колоністів цей документ не справив необхідного враження на європейців. Тому у 1763 р. Катерина II підписала новий маніфест, до якого був доданий перелік основних громадських та юридичних прав переселенців і реєстр вільних для поселення земель. У 1764 р. права та пільги іноземних колоністів були суттєво доповнені. Згідно з цими документами усім іноземним переселенцям дозволялося вільно в'їжджати на територію імперії і селитися там, де вони забажають. При цьому вони отримували значні пільги. Так, їм дозволяли вільно відправляти свої релігійні обряди, будувати церкви і молитовні будинки, мати в них своїх пасторів, їх на 30 років звільняли від будь-яких податків. Тих, хто бажав жити в губернських і повітових містах, на 10 років звільняли від податків і на півроку їм наймали квартиру, надавали допомогу у створенні фабрик, заводів, мануфактур. На будівництво житла, господарських споруд, облаштування худобою, а також на придбання реманенту, інструментів, матеріалів поселенці отримували безвідсоткову позику [13, с. 263-264].

Велике значення для переселенців мало також звільнення від виконання усіх державних повинностей, у тому числі й військової. Останнє особливо привабливим було для менонітів, яким релігія забороняла службу в армії [8, с. 111].

Для вербування переселенців у багатьох містах Західної Європи (Ульм, Франкфурт-на-Майні, Любек) з 1764 р. відкривалися спеціальні пункти з формування партій емігрантів для відправки до Росії [7, с. 71]. Для організації і координації роботи з іноземними переселенцями на території імперії у 1764 р. за указом Катерини II було створено спеціальний державний орган – Канцелярію опікунства іноземних поселенців. Нею були налагоджені тісні зв'язки

з російськими дипломатами, які перебували при дворах німецьких князівств, а також з представниками, що безпосередньо займалися вербуванням колоністів за кордоном. Цей зв'язок підтримувався через спеціального секретаря Канцелярії. За своїми правами Канцелярія прирівнювалася до «державної колегії і мала характер окремого міністерства» [14, с. 19]. Про важливість цього органу й особливу увагу до нього з боку царського двору свідчить той факт, що першим президентом Канцелярії став фаворит цариці граф Григорій Орлов, а сама Канцелярія підпорядковувалася особисто імператриці. У 1782 р. Канцелярія була ліквідована, а колонії підпорядковані губернським адміністраціям [8, с. 12]. Наступник Катерини II Павло I відновив роботу центрального органу роботи з іноземними колоністами. У 1797 р. при Сенаті була створена Експедиція державного господарства, опікунства іноземних поселенців і сільського домогосподарства, одним із завдань якої було «надійне облаштування колоністів» [8, с. 13]. Безпосередній прийом та облаштування колоністів на місцях покладалися на спеціальних емісарів. В Одесі, Дубоссарах, Ізмаїлі, Катеринославі створювалися спеціальні пункти прийому переселенців, а в Дубоссарах та Ізмаїлі – карантини [15, с. 21].

У лютому 1764 р. маніфест Катерини II був доповнений Положенням, яке повинно було скерувати потік іноземних переселенців на незаселені землі півдня України [16, с. 298]. У цьому ж році був затверджений і загальний план заселення Новоросійського краю, згідно з яким для поселення колоністів у Катеринославській губернії виділялося 52 тис. десятин землі, Херсонській – 263 тис., Таврійській – 214 тис. [17, арк. 147].

Таким чином, у 60-х рр. XIX ст. практично сформувалася система вербування іноземних колоністів. Вона мала такий вигляд: Канцелярія опікунства – резиденти – агенти і комісари. Діяльність останніх юридично оформлялася через контракти, в яких визначалася оплата за проведену роботу. Крім агентів, які діяли за угодою з російськими резидентами, були й такі, що укладали договори про роботу безпосередньо з Канцелярією опікунства. Це поділяло колоністів на дві категорії – «коронних», тобто

запрошених державою, та «викликаних» – набраних вербувальниками [8, с. 13]. Існувала певна процедура прийому в колоністи. Після її проходження переселенці автоматично ставали підданими Російської імперії. Кожен з претендентів складав спеціальну присягу, у якій клявся «Богом і святим його Євангелієм ...» «оселитися в Російській імперії, харчуватися хліборобством...» [4, с. 131].

Потрібно зазначити, що німецька влада була незадоволена відтоком робочих рук і намагалася протидіяти цьому. Зокрема, прусський король Фрідріх-Вільгельм I ввів смертну кару за агітацію до еміграції. За виявлення і повернення емігранта встановлювалася грошова винагорода у сумі 200 талерів [4, с. 71].

Усе ж, названі вище кроки російського царизму активізували переселенський потік на територію Російської імперії. Особливо активно наприкінці XVIII – на початку XIX ст. переселялися меноніти, які мали «західно-фрісландське, голландське, фламандське походження» [18, с. 42].

Аналіз руху переселенців свідчить, що частина іноземних колоністів рухалася на Південь України через територію Правобережжя, яке в той час перебувало під владою Речі Посполитої, і дехто з них зупинився там. Першими поселенцями тут стали послідовники протестантської секти менонітів, яких в Німеччині та Австрії переслідувати католицька і лютеранська церкви. На думку П.Чубинського, перших менонітів на Правобережжя запросив Київський воєвода Потоцький, який у 1791 р. поселив 20 менонітських сімей на землях свого маєтку поблизу Махнівки. Ця колонія дістала назву Міхелін. Інший польський магнат – князь Чарторийський поселив кілька менонітських сімей у своєму маєтку у волинському містечку Корець. Наприкінці XVIII ст. невеликі менонітські колонії існували також у Житомирі, поблизу В.-Волинського [1, с. 2]. Але значних масштабів їхнє переселення на територію краю в цей час ще не набуло.

Ситуація змінилася після його приєднання до складу Російської імперії. Тут було утворено три губернії – Волинську, Київську і Подільську, які адміністративно входили до складу Київського генерал-губернаторства. У

цей час саме перша із названих вище губерній, а саме – Волинська, стала основним регіоном поселення іноземних, у першу чергу німецьких колоністів на території Правобережної України. Це можна пояснити тим, що Волинь на той час була малозаселеною і багатою на необроблені землі.

Уже в 1800 р. в с. Малі Загорчики Дубенського повіту поселилося три сім'ї менонітів [17, арк. 147]. У 1801 р. власник Острозького маєтку князь Карл Яблонівський уклав із 19 сім'ями пруських менонітів контракт, за яким надав їм у безстрокове користування частину земель села Слобідка, розташованого поблизу м.Острог, а також пообіцяв видати їм безплатно необхідний для будівництва матеріал [1, с. 2]. Урядовий Сенат розглянув справу про їхнє облаштування і дав дозвіл. Так була створена одна з перших великих колоній на території Правобережної України, яка отримала назву Карлос-Вальд. Це поклало початок активному переселенню сюди менонітів. У 1804 р. на таких же умовах біля містечка Кунів була заснована колонія Антонівка [19, арк. 9]. У 1805 р. 11 сімей менонітів поселилися біля с. Вигнанка Дубенського повіту [20, арк. 76-77]. За ними на Волині виникають й інші колонії, що приводить до зростання тут кількості іноземних поселенців.

Потрібно відмітити, що, починаючи з 1811 р., характер переселення іноземців на територію краю змінюється. Поселенцями з цього часу стають не лише сектанти, яких приваблювала сюди можливість вільно відправляти свої релігійні обряди, а й люди, яких спонукала до переселення економічна вигода. У першу чергу Волинь, з її обширними територіями необроблених земель, приваблювала селян сусідніх держав, які знаходили тут кращі умови для праці та життя. В основному це були вихідці з Пруссії та Австрії. Частина з них прибувала уже не зі своєї історичної батьківщини, а з території Царства Польського, куди вони раніше переселилися. Але значних масштабів процес переселення іноземних колоністів на територію Правобережної України ще не набув. Крім того, в основному він був спрямований на Волинь. Перше можна пояснити тим, що у 1809 р. російський уряд через обста-

вини військового і політичного характеру почав дещо по-іншому ставитися до переселенців. Зокрема, через тривожний стан на російсько-австрійському кордоні він затвердив рішення «відсилати вихідців з-за кордону у внутрішні губернії» країни. У 1810 р. уряд визнав за недоцільне надавати іноземним переселенцям грошову допомогу, позики, а в 1812 р., через початок війни з наполеонівською Францією, в'їзд їм в імперію взагалі заборонили. У 1819 р. ця заборона була підтверджена [21, с. 99-100].

Як би там не було, але царська адміністрація і в цей час і надалі активно займалася іноземними переселенцями. Про це, зокрема, свідчить те, що за роки царювання Олександра I (1801 – 1825 рр.) було прийнято 123 укази, що стосувалися колоністів [8, с. 13].

У 30-х рр. XIX ст. переселенський рух на Правобережну Україну знову активізувався. На це, зокрема, вказує те, що, якщо перша тисяча переселенців прибула на територію краю за тридцять років [22, с. 164-165], то друга – менше ніж за сім наступних [23, арк. 32; 1, додаток 2]. При цьому переселенський рух уже був спрямований не тільки на Волинь, а й на Поділля та Київщину. Так, у 1833 р. 52 сім'ї пруських ремісників поселилися у маєтку поміщика Скибинецького біля містечка Дунаєвці Ушицького повіту Подільської губернії. Цього ж року 15 сімей пруських робітників і ремісників осіли в містечку Коростишів Радомишльського повіту Київської губернії [1, с.3-4].

Однією з головних причин цієї активізації було польське повстання 1830 -1831 рр. Німецькі поселенці, що мешкали на етнічних польських землях, не поділяли його ідеї і підтримували дії російського царизму щодо придушення заворушень. Це викликало неприязнь поляків і навіть відкриті розправи над німецькими колоністами. Останні почали шукати порятунку у сусідніх з польськими губерніях, у тому числі на Правобережній Україні. Санкт-Петербург намагався утримати німців від переселення, відшкодовуючи їм заподіяні повстанцями збитки, але даремно. До певної міри потік переселенців стримувало те, що процес переселення був досить тривалим і вимагав значних зусиль і терпіння. За дозволом на переселення бажа-

ючі зверталися до керівних органів Царства Польського, і вони вирішували, давати чи ні їм еміграційний паспорт. Проте після його отримання митарства переселенців не закінчувалися. Ще потрібні були дозволи Міністерства внутрішніх справ, губернського правління, а також сходу мешканців того населеного пункту, куди вони збиралися переселитися. Ця процедура досить часто затягувалася на роки. Так, житель Царства Польського Готліб Шпрінгер звернувся за дозволом про переселення на Волинь на початку 1840 р., а відповідь від Міністерства внутрішніх справ отримав лише в березні 1842 р. Губернські ж органи влади дали свій дозвіл у 1844 р. [24, арк. 1-5]. Тобто, процес збору необхідних дозволів затягнувся на довгих чотири роки. Це значно ускладнювало переселення, а в багатьох взагалі відбивало бажання переселитися. Все ж потік переселенців на територію Київського генерал-губернаторства з року в рік зростає. Цьому також сприяла ситуація, що склалася на території краю після придушення польського повстання 1830 – 1831 рр. і політика, яку тут проводив С.-Петербург у той час. Зокрема, активні учасники повстання позбавлялися земельної власності, що призвело до звільнення значних земельних площ, які потребували нових робочих рук для обробітки. Цю проблему могли розв'язати іноземні колоністи, які виявляли бажання переселитися сюди. Це підтримував і російський уряд, який прагнув ліквідувати польське економічне домінування в Південно-Західному краї [25, с. 24].

Потрібно зазначити, що місцеві органи влади намагалися контролювати процес переселення іноземних колоністів на територію краю. Усіх, хто в'їжджав сюди, фіксували чиновники митниць і передавали ці дані до Канцелярії волинського і подільського губернаторів (Волинська і Подільська губернії були прикордонними), де вони узагальнювалися і щотижня передавалися до Києва військовому губернатору. Сьогодні ці документи зберігаються у фондах Центрального державного історичного архіву України в м. Києві. Їхній аналіз свідчить, що за період з 1800 по 1861 рр. на територію краю в основному переселялися вихідці з німецьких земель (59,4 % від загальної кількості переселенців), Царства Польського (27,6 %),

Австрії (6,8 %), Швейцарії, Франції, Голландії (2,4 %) [26, арк. 1-791].

Аналіз джерел свідчить, що в середині XIX ст. на Правобережжі з'являються переселенці з Чехії (17 сімей осіло на Волині і 31 сім'я – на Поділлі) [1, с. 10; 16, с. 308-309].

На відміну від німецької колонізації, чеська розпочалася без активної стимуляції С.-Петербурга. Більше того, низка чеських, польських і російських дослідників пов'язують її появу з діяльністю чеха Ф.Пршібила, який, працюючи у Варшаві у бюро з продажу майна і нерухомості, їздив по північних районах Чехії й агітував селян до переселення на територію Правобережної України і, в першу чергу, Волині. Це викликало занепокоєння австрійської влади, яка заарештувала його й змусила покинути країну. Ф.Пршібил і ще 14 чехів виїхали на Волинь [2, с. 862]. У Рівненському повіті у польського поміщика Веселовського вони придбали Глинський маєток, де заснували ще одне чеське поселення [27, арк. 1-16]. Згодом нові чеські переселенці придбали тут маєтки Семидуби, Ульбарів, Мирогоща [2, с. 868]. Ряд дослідників вважають, що саме агітація спеціальних агентів відіграла важливу роль в активізації чеської еміграції на Волинь. А з їхньої легкої руки в Чехії поширеним стало прислів'я — "За халупу на батьківщині – господарство на Волині" [28, с. 268].

Такий підхід є дещо спрощеним. Дійсно, така агітація мала певний вплив на активізацію переселення чехів на Волинь, але вона була ефективною лише тому, що потрапляла на сприятливий ґрунт економічних і політичних причин, які й були головними.

Потрібно зазначити, що, на відміну від С.-Петербурга, поява порівняно значної кількості колоністів на території Правобережної України не стикалася з активною підтримкою з боку адміністрацій губерній. Вони не визнавали за ними жодних пільг і хотіли підпорядкувати їх загальним законам, що існували в імперії для селян і міщан. Це привело до того, що частина переселенців покинула територію краю і пішла шукати щастя в інші губернії імперії. Інші ж почали клопотати перед урядом про збереження за ними

тих пільг, які вони мали у Царстві Польському. Це клопотання С.-Петербург не задовільнив [22, с. 165].

Архівні документи свідчать, що для колоністів, які прибували на Правобережжя, Департамент поліції встановлював певний порядок проживання. Зокрема, іноземні піддані протягом року повинні були отримати новий паспорт [29, с. 132]. Тих, у кого цей термін закінчувався і не було дозволу на проживання, власті висилали за межі імперії. Архівні матеріали показують, що таких невдах було чимало.

До 1861 р. російська адміністрація жорстко контролювала виконання закону, який забороняв іноземцям мати у власності землю. Дозволялося лише володіти нею для облаштування фабрик і заводів. Для цього можна було мати не більше 300 десятин землі. При цьому закон вимагав, щоб іноземці протягом десяти років прийняли російське підданство, інакше вони позбавлялися цієї власності, або ж повинні були її продати особам, які мали право на володіння землею [30, арк. 1-24]. Це, а також названі вище причини, безумовно, стримували потік переселенців на Правобережжя, який до 60-х рр. ХІХ ст. так і не набув значних масштабів. Так, за даними А.Вороніна, за першу воловину ХІХ ст. на його територію переселилося трохи більше 2400 родин колоністів [1, додаток 2].

Ситуація різко змінилася після 1861 р., коли кількість переселенців різко зросла, а до регіонів їхнього активного виходу додалася Чехія. На нашу думку, це було зумовлено низкою політико-правових та економічних причин.

По-перше, скасування кріпосного права привело до нестачі робочих рук у великих поміщицьких маєтках краю і тому поміщики з охотою почали здавати свою землю в оренду.

По-друге, закон від 19 лютого про оренду поміщицьких земель значно розширив права останніх і дозволив передавати землю в оренду іноземцям. При цьому термін оренди значно зріс і сягнув 36 років. Останнє не тільки сприяло посиленню іноземної колонізації, а й закріплювало переселенців на Правобережжі, де поміщики мали значні земельні площі, а ціна на землю була порівняно невисокою (особливо на Волині, де одна десятина найкращої зем-

лі коштувала 80 руб., що було у 10 разів менше ніж у Чехії) [28, с. 268], що дозволяло їм укладати з поміщиками досить вигідні контракти.

По-третє, свій внесок в активізацію переселення іноземців, у першу чергу німців, на територію краю внесло польське повстання 1863 р. Спочатку німецькі колоністи, тікаючи з привіслянських губерній, що були охоплені бойовими діями, перебиралися у більш спокійні регіони. Після придушення повстання царизм, «відновлюючи порядок і спокій у Царстві Польському», фактично відмінив усі пільги, які раніше тут мали іноземні колоністи, що викликало їхнє незадоволення [31, арк. 1-2]. У той же час складалися сприятливі умови для переселенців у західних і південно-західних губерніях імперії. Тут за участь у повстанні чи за співчуття до його ідей місцеві чиновники, за наказом С.-Петербурга, почали конфісковувати у польської шляхти значні площі земельних угідь. Цю кампанію було вирішено провести так, щоб "зменшити польський вплив" у регіоні. Конфісковані маєтки планувалося передати російським землевласникам. Проте останні не поспішали господарювати у них. Тому задля відновлення занедбаного господарства краю 23 березня 1863 р. світ побачив царський указ, який визнав доцільним залучити сюди переселенців, які б мали достатні кошти. Одночасно у цьому регіоні заборонялося продавати, дарувати, здавати в оренду маєтки полякам і євреям [25, с. 26-28]. Таким чином ці землі досить часто здавалися в оренду іноземним колоністам.

По-четверте, у цей час царизм затвердив низку указів, які надавали переселенцям ряд пільг. Зокрема, ще царським указом від 18 грудня 1861 р. німецькі колоністи звільнялися від виконання військової повинності, а кількома роками пізніше вони, разом із росіянами, звільнялися від сплати податків під час купівлі нерухомості в західних і південно-західних губерніях імперії. Банки надавали переселенцям, на однакових з росіянами умовах пільгові позики на придбання польських маєтків [29, с. 132].

По-п'яте, зубожіння значної маси німецьких і чеських селян, ремісників і робітників на батьківщині. Зокрема, у

другій половині XIX ст. європейські країни неодноразово вражали економічні кризи, які позбавили багатьох засобів до існування. Складна ситуація була і в сільському господарстві. Ввезення до Європи дешевого американського хліба спричинило у 1870 – 1890 рр. аграрну кризу, яка розорила багато селянських господарств у Німеччині, Чехії. Усе це виштовхувало значні кількості німецького і чеського населення за межі їхньої етнічної території.

Названі причини, а також прикордонне розміщення губерній Правобережної України, робили їх привабливими для переселенців з європейських країн. Як наслідок, у 60-х рр. XIX ст. значно збільшилися масштаби переселення європейців, і в першу чергу німців, на територію краю. Так, лише на Волинь протягом 1863 р. переселилося з Царства Польського 285 німецьких сімей, з Пруссії – 30, з Австрії – 24 [22, додаток 2]. У наступні роки наплив продовжувався. В основному переселенці прибували з Царства Польського, яке найбільше постраждало від польського повстання. У фондах Центрального державного історичного архіву України в м. Києві зберігаються численні прохання колоністів на ім'я Київського генерал-губернатора дозволити їм переселитися з Царства Польського на Правобережну Україну. Особливо популярною серед них була Волинь. Виявлені автором у Державному архіві Житомирської області матеріали дають можливість показати головні тенденції процесу переселення німців на територію Волинської губернії. Проте в шести повітах вдалося проаналізувати дані лише по одній з двох діляниць мирових посередників, що дещо спотворює загальну картину [Підраховано і таблиця складена за: 32, арк. 2-8; 33, арк. 2-18; 34, арк. 2-17; 35, арк. 2-8; 36, 2-71; 37, 2-14; 38, 2-12; 39, 1-25; 40, 2-9; 41, 2-7; 42, 2-7; 43, 1-76; 44, арк. 1-6].

Переселилося (осіб)	Р о к и				Разом
	1860- 1869	1870- 1879	1880- 1889	1890- 1899	
Чоловіків	6402	10510	10161	1705	28778
Жінок	6170	10259	9873	1617	27919
Разом	12572	20769	20034	3322	56697

Таблиця свідчить, що, починаючи з 60-х рр. XIX ст. активізується процес переселення німецьких колоністів на Волинь. Його пік припадає на 70 – 80-ті рр. У цей час на ім'я волинського губернатора надходять численні прохання від пруських підданих про придбання землі в краї. Показовим є звернення шести сімей колоністів з Овруцького повіту, в якому вказувалося, що усі вони мають власні кошти на придбання земельних ділянок площею від 10 до 42 десятин. Але вони підкреслювали, що бажають залишитися пруськими підданими [45, арк. 4].

Аналіз архівних документів свідчить, що більшість цих прохань були задоволені. Проте, як свідчить таблиця, у 90-х рр. потік переселенців різко зменшується. На нашу думку, такі зміни можна пояснити зміною ставлення урядових структур до переселення іноземців, в першу чергу німців, на територію імперії в цілому і Правобережної України зокрема.

Децо за іншим сценарієм розвивався процес чеської колонізації краю. На початку формування стабільного потоку чеських переселенців на Правобережну Україну російська адміністрація майже ніяк не реагувала на цей процес і він проходив неконтрольовано. У той же час австрійський уряд негативно поставився до нього. Посилаючись на договір з Російською імперією про взаємну видачу втікачів, Відень починає активно вимагати повернення чехів, які нелегально перейшли кордон. Місцева влада в Чехії затримувала бажаючим емігрувати видачу паспортів, дозволів на переселення, а тим, хто все ж таки оформляв усі необхідні документи, чинила усіякі перепони під час перетину кордону [46, с. 17]. Не залишилася осторонь цих процесів й австрійська преса. Сторінки проурядових газет зарясніли статтями про важке становище чеських переселенців у Росії, про повернення розорених емігрантів до дому і т.п [47, с. 74]. У цих умовах фактично єдиною зацікавленою стороною у переселенні чехів на територію Російської імперії стає уже згадуваний Ф.Пршібил, який у Рівному організував довідкову контору, яка надавала чехам, що вирішили переселитися на Волинь, консультативні послуги. Завдяки її діяльності у 1868 р. до міста прибули уповноваженні 15 чеських громад. За допо-

могою контори Ф.Пршібила вони придбали у Дубенському повіті майже 1,5 тис. десятин землі [48, арк. 3-5]. Ще до кінця року на ці землі переселилося 135 чеських сімей [1, с. 10]. Фактично з цього часу розпочинається масове переселення чехів на територію краю. Його масштаби можна прослідкувати за наступною таблицею [32; 33; 34; 35; 36; 37; 38; 39; 40; 41; 42; 43; 44]:

Переселилося*	Р о к и					Разом
	1859 - 1869	1870 - 1879	1880 - 1889	1890 - 1899	1900 - 1903	
Осіб	3693	10181	922	168	93	15057

* У шести повітах Волині з дванадцяти вдалося проаналізувати дані лише по одній з двох діляниць мирових посередників, що дещо спотворює загальну картину.

Дещо інша ситуація склалася в інших губерніях Правобережної України. Так, на Київщині і Поділлі у другій половині XIX ст. досить значним було аграрне перенаселення і придбати тут землю чехам було складно. Тому поселення чехів на територію Київської та Подільської губерній було швидше винятком ніж звичним явищем. До таких, зокрема, можна віднести поселення чехів у с.Маньківці Летичівського повіту Подільської губернії, де в 70-х рр. XIX ст. їх уже мешкало більше 700 осіб [16, с. 310]. Досить значна кількість чеських колоністів поселилася і в Радомишльському повіті Київської губернії (більше 1100 осіб) [49, с. 13]. Поселялися чехи й в інших повітах Київщини і Поділля, але їх кількість, на відміну від Волині, тут була не значною (від кількох чеських сімей на повіт до кількох десятків). Це підтверджують і результати перепису 1897 р., які показали, що в губерніях Правобережної України не було повітів, в яких би не проживали чеські поселенці [49, с. 8-13].

Хоча наведена таблиця й не повна, все ж вона дає уявлення про загальну картину переселення чехів не лише на Волинь, а й в цілому на Правобережну Україну. Зокрема, вона показує, що, починаючи з 60-х рр. XIX ст., цей процес активізується. Спалах переселенської активності у 70-х рр., на нашу думку, пояснюється зміною ставлення росій-

ських урядових кіл до чеських емігрантів, які прагнули за рахунок останніх послабити в краї позиції поляків і католицької церкви. Виходячи з цього, у 1867 р. в Москві при Імператорському сільськогосподарському товаристві було створено спеціальний комітет, який повинен був сприяти переселенню чехів на територію Російської імперії. Він розпочав проводити серед чехів роботу з роз'яснення умов переселення, пропаганді переваг проживання в Росії. Для цього комітетом чеською мовою друкувалися спеціальні листівки, інші агітаційні матеріали.

Поряд з цим російська адміністрація почала проводити й організаційні заходи щодо залучення чехів на Волинь. У 1868 р. київський генерал-губернатор О.Дондуков-Корсаков, зробивши ознайомчу поїздку по чеських поселеннях краю, підготував рапорт Олександрю II, де всіляко хвалив переселенців і робив висновок, що чеська колонізація Волині дуже корисна для держави. На його основі та на матеріалах чиновника з особливих доручень, полковника П.Грессера, який особисто побував у багатьох чеських поселеннях і детально описав їхній побут [2, с. 825-830], урядовці підготували, а імператор у 1870 р. затвердив положення з промовистою назвою "Про поселення чехів у Волинській губернії". За ним чеським поселенцям дозволялося:

- без особливих свідoctв про лояльність, які потрібно було брати в поліції, і без тяганини приймати російське підданство;
- на власний вибір приписуватися до селянських громад і волостей, або утворювати власні;
- безмитний провіз через кордон сільськогосподарських машин і знарядь.

Крім того, вони на п'ять років звільнялися від виконання державних, громадських повинностей і пожиттєво звільнялися від рекрутчини. Чеські поселенці також отримали свободу віросповідання [50, с. 504-509; 51, с. 1541-1544].

У цьому ж році російський уряд офіційно повідомив Відень про одностороннє припинення дії угоди про взаємну видачу осіб, які ухилялися від виконання військової повинності. Цим була знята одна з офіційних причин повернення чеських переселенців до Австро-Угорщини.

У той же час урядовці намагалися стимулювати прийняття чеськими переселенцями російського громадянства. Для цього вони надавали тим, хто його прийняв, ряд пільг. Так, у 1871 р. С.-Петербург затвердив спеціальну постанову, яка звільняла чехів – громадян Російської імперії від сплати грошового мита під час купівлі землі у польських землевласників. Спочатку цією пільгою користувалися лише волинські чехи, а згодом і ті, хто мешкав у Київській і Подільській губерніях.

Не залишалася осторонь проблем переселення чехів на територію Російської імперії й російська преса. Вона розгорнула досить активну кампанію з висвітлення як самого процесу переселення, так і життя чеських колоністів у Росії. Особливо старався "Киевлянин", який із захопленням писав про політичні та економічні дивіденти, що принесуть державі переселенці [52; 53].

Під впливом таких дій уряду, пропагандистської кампанії російської преси значно активізувалася діяльність керівництва прикордонних з Австро-Угорщиною губерній. Наприкінці 60-х – на початку 70-х рр. XIX ст. за розпорядженням волинського губернатора на території краю було створено чотири чеські волості: Глинська (Рівненський повіт), Дубенська (Дубенський повіт), Луцька (Луцький і Рівненський повіти), Купічевська (В.-Волинський повіт). До складу цих волостей входили не тільки ті поселення у яких мешкали лише чехи, а й ті, де населення було змішаним, як правило, українсько-чеським [54, арк. 30, 44, 78]. В основному це були переселенці першої хвилі, а колоністи які прибували на територію губернії наприкінці 70-х і в наступні роки XIX ст., здебільшого селилися уже в українських селах східних повітів краю (Житомирський, Н.-Волинський) і зараховувалися до українських селянських волостей. Документи, що зберігаються у Державному архіві Житомирської області, дають змогу підрахувати як кількість чеських колоній, так і кількість українських поселень, де на початку XX ст. мешкали чеські переселенці. Так, за неповними даними, у 1903 р. на Волині нараховувалося більше 50 чеських колоній і понад 70 населених пунктів, де чехи проживали разом з представниками інших етносів, у першу чергу українцями [Підраховано за: 32; 33; 34; 35; 36; 37; 38; 39; 40; 41; 42; 43; 44].

Аналіз джерел свідчить, що як німецькі, так і чеські колоністи досить швидко освоїлися в краї і почали відігравати в його житті досить помітну роль. Особливо це стосувалося економіки Волині. Це викликало занепокоєння урядових кіл, які починають виступати проти переселення іноземців. Так, київський генерал-губернатор А.Дондуков-Корсаков заявив, що воно загрожує «державному спокою і правильному розвитку краю», і запропонував заборонити переселення німців, які не прийняли російське підданство, а також скасувати усі надані їм пільги [55, арк. 112]. Ці пропозиції не пройшли. Але прихильники обмеження переселення іноземців на територію імперії не заспокоїлися. У 1881 р. за наказом генерал-ад'ютанта Дрентельна створюється спеціальна комісія з дослідження масштабів іноземної колонізації. Вона зробила досить детальний аналіз кількості іноземних поселенців на території Правобережної України. Його результати можна подати в наступній таблиці [56, с. 100].

№ п / п	Губернії	Кільк. Колоністів у 1882р.	% до заг. кількості населення.	Кільк.колоністів, які прийн.рос. підданство.	% до заг. кількості колоністів в.
1.	Волинська	87731	4,5	21186	24,1
2.	Київська	4353	0,19	1747	40,1
3.	Подільська	1024	0,05	538	52,5
	Разом	93108	1,5	23471	25,2

Дані комісії свідчать, що на період її роботи на Правобережній Україні мешкало майже 100 тис. іноземних колоністів і це був найвищий показник серед усіх регіонів імперії. При цьому лише кожний четвертий з них прийняв російське підданство. Серед трьох губерній краю найбільше іноземних поселенців мешкало на Волині (94,2% від їхньої загальної кількості) і, відповідно, найменший відсоток серед них прийняв російське підданство. Враховуючи все це, комісія зробила висновок, що концентрація значної кількості іноземних колоністів, які навіть не прийняли російське підданство, у прикордонних губерніях має негативні наслідки не лише у політичному, а й у військово-стратегічному сенсі [57, с. 19].

Практично з цього часу розпочинається активна протидія іноземній, у першу чергу німецькій, колонізації Правобережної України. Це починає стимулювати еміграцію німецьких колоністів з території краю. Основний потік переселенців був спрямований до Латинської Америки, особливо Бразилії. Тому німецькі історики назвали 1890 – 1900 рр. "Brasilienjahre", тобто "роками Бразилії". І дійсно, еміграція російських німців набула у цей час значних масштабів. Так, на думку німецького дослідника Н. Арндта, лише з Волині до 1894 р. виїхало майже 30 тис. німців [18, с. 62].

Наприкінці XIX – на початку XX ст. поряд із еміграцією на Захід частина німців Правобережної України переселялася і на Схід – до Сибіру. У фондах державного архіву Житомирської області зберігаються численні списки таких переселенців, які свідчать, що цей процес набув у губернії значного розмаху [58, арк. 239-541]. Крім того, у 1905 р. на запрошення курляндських властей понад 20 тис. волинських німців виїхало на постійне проживання до Прибалтики [59, с. 113].

Потрібно зазначити, що обмежувальна політика російського царизму щодо німецьких колоністів та активізація внаслідок цього еміграційних процесів серед них не дали владі бажаних результатів. Справа у тому, що на місце емігрантів прибували нові колоністи. Крім того, для них був характерним значний природний приріст. Ці два фактори сприяли тому, що кількість німецьких поселенців в краї не зменшилася, чого добивався царизм, а зросла. Так, якщо у 1882 р. на Правобережній Україні мешкало трохи більше 87 тис. колоністів [56, с. 100], то в 1897 р. – уже майже 200 тис. [49, с. 8-13].

Схожі процеси відбувалися й у середовищі чеських переселенців. Аналіз джерел свідчить, що в кінці XIX ст. губернії Правобережної України стали основним регіоном поселення чехів в Україні. На це, зокрема, вказує таблиця складена на основі матеріалів перепису 1897 р. [49, с. 8-13, 36]

№ п/п	Регіони	Кількість чеського населення.	% до загальної кількості чеськ. насел. в Україні
1	Волинь	27670	75,9
2	Київщина	3294	9,0
3	Поділля	886	2,4
4	Правобережна Україна	31850	87,4
5	Україна	36446	100

Як уже зазначалося, заохочуючи переселення чеських колоністів на Волинь, російський уряд не лише хотів вирішити певні господарські питання, а й прагнув використати їх для послаблення позицій католицької церкви. Проте ця спроба провалилася.

Не виправдала себе й інша ідея російського уряду – зменшити за рахунок протиставлення чехів-колоністів польським землевласникам польський вплив на господарське життя краю. Враховуючи це, а також погіршення стосунків з Австро-Угорщиною, російський уряд наприкінці ХІХ ст. змінює своє ставлення до чеських переселенців. Так, у 1884 р. світ побачив царський указ, який забороняв їм купувати землю на Волині. В 1888 р. російський імператор затвердив нові правила "облаштування побуту іноземних поселенців у Південно-Західному краї", які скасували усі привілеї іноземних поселенців, зрівняли їх у правах з місцевим населенням і запровадили інститут прописки, що фактично прикріпило іноземних поселенців до місця їхнього проживання [60, арк. 376].

Для більш чіткого виконання цих правил київський генерал-губернатор О.Ігнат'єв наказав провести у Волинській, Київській і Подільській губерніях перепис іноземних поселенців. Будь-яке ухилення від нього чи не повідомлення про перехід на нове місце проживання каралися штрафом до 500 руб. або арештом до трьох місяців [61, арк. 91]. Проте на цьому царизм не зупинився. В 1891 р. на Волині ліквідували чеські волості, провели новий поділ повітів на стани й урядні дільниці. Останнє робилося таким чином, щоб до кожних 100 дворів іноземних поселенців був прикріплений поліцейський урядник, а до кож-

них 1000 дворів – пристав. При цьому усі витрати з утримання додаткової кількості поліцейських були покладені на самих колоністів. За підрахунками О.Пилипенка це в середньому становило 4 руб. 73 коп. на рік з кожного двору [57, с. 20].

Зрозуміло, що усе це значно ускладнило життя волинських чехів. Ось як у цей час вони описували його: "Ніде стало правди взнати... оголосили нам, що ми прогнівили уряд і позбавляємося права купувати землю.... Працюємо, злочинів не чинимо, податки платимо справно, коримось владі....Страшна біда загрожує нам..." [2, с. 100-103].

Крім адміністративних утисків, чеські переселенці починають відчувати на собі й ідеологічний тиск. У 1888 р. на Волині були ліквідовані чеські парафії, розпочинається широка кампанія з їх насильницького навернення у православ'я. Більшість чеських поселенців спокійно приймала православну віру, але частина з них противилася цьому. До таких місцева влада навіть застосовувала репресивні заходи. Так, у 1890 р. Волинським губернським судом розглядалася справа про виселення з чеської колонії села Великі Дорогостаї Дубенського повіту чеха Ф.Долежала – за антиправославну агітацію. За таким же звинуваченням у 1892 р. з Ольшанки Житомирського повіту було виселено сім'ю чеха І.Вайскебера [62, с. 87-88].

Зрозуміло, що така політика російського самодержавства негативно позначилася на масштабах переселення чехів на Правобережну Україну. Більше того, наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. воно майже припинилося. У той же час частина волинських чехів-католиків, які відмовилися змінювати віру, виїхала на Південь України, де релігійні утиски були значно меншими. Під час столипінської аграрної реформи спостерігалось деяке пожвавлення переселенського руху чехів на Волинь, але значного розмаху він уже не досяг. Усе ж кількість волинських чехів на початку ХХ ст. дещо зростає. Так, якщо в 1897 р. в краї проживало 27,7 тис. чеських колоністів [63, с. ІХ], то в 1914 р. – уже 33,1 тис. [64, с. 9-10]. В основному ці зміни відбулися за рахунок природнього приросту. Адже народжуваність у чехів була досить високою, а смертність чи не найнижчою серед усіх етнічних груп краї.

Наведений матеріал свідчить, що з кінця XVIII ст. на територію краю починає формуватися потік іноземних переселенців. У переважній більшості це були німецькі колоністи, яких сюди приваблювали урядові пільги, наявність не дорогих родючих земель і близькість до історичної батьківщини. В середині XIX ст. на територію краю починають активно переселятися чехи. Особливо інтенсивно процес переселення відбувався після реформ 1861 р. і поразки польського повстання 1863 р., коли для переселення і переселенців склалися сприятливі політико-правові й економічні умови. Як наслідок німецьке, чеське населення Правобережної України досить швидко зростало і почало відігравати помітну роль у господарському і культурному житті краю. Це викликало негативну реакцію урядових кіл. Влада почала обмежувати права колоністів, що привело до початку їхньої еміграції. Особливо це було характерно для німецьких колоністів. Їхня еміграція мала два напрями. Один був спрямований на Захід – до Латинської Америки (Бразилія, Аргентина), а інший на Схід – до Сибіру. Проте вона не мала визначального впливу на кількість німецького і чеського населення Правобережної України, оскільки на зміну тим, хто залишав край, з Австрії, Пруссії, Царства Польського прибували нові поселенці. Як наслідок, напередодні Першої світової війни німецька національна меншина за чисельністю тут була п'ятою, а чеська – шостою, поступаючись лише представникам корінної нації (українцям), а також євреям, росіянам і полякам.

1. Воронин А. Об иностранных поселенцах в Юго-Западном крае. – В.м., б.г.

2. Крижановский Е.М. Чехи на Волыни. СПб., 1887.

3. Велицын А. Иностранная колонизация в России // Русский вестник. – СПб., 1889. – Т. 200, 201, 206, 208, 210.

4. Писаревский Г. Г. Из истории иностранной колонизации в России в XVIII в. (По неизданным архивным документам). – М., 1909.

5. Кулінич І.М. Німецькі колонії на Україні: 60-ті роки XVIII ст. – 1917 р. // Укр.іст.журн.- 1990.- № 9.

6. Сергійчук В. Німці в Україні // Український світ.- 1993.- № 1, 2, 3/12; 1994.- № 1, 2, 5/12.

7. Кулінич І.М., Кривець Н.В. *Нариси з історії німецьких колоній в Україні.*- К., 1995.
8. Васильчук В.М. *Німці в Україні. Історія і сучасність (друга половина XVIII – початок XXI ст.).* – К., 2004.
9. Грибанова С. *Чехи в Україні // Старожитності.*- 1994.- № 5-6.
10. Бармак М.В. *Німецьке, чеське та єврейське населення Волинської губернії (1796-1914 рр.).*- Тернопіль, 1999.
11. Шпиталенко Г. *До історії чеської трудової еміграції на Волинь у другій половині XIX – на початку XX ст. // Вісник Київського національного університету ім. Тараса Шевченка. Історія.*- Вип. 62.- К., 2002.
12. Поліщук Ю., Суліменко О. *Німці Волині в кінці XVIII – на початку XX століття: політико-правовий аспект.* – Житомир, 2004.
13. Клаус А. *Сектаторы-колонисты в России // Вестник Европы.*- СПб., 1868.- Т.4.- С.263.
14. *Манифесты Екатерины II.* – СПб., 1768. – С. 19.
15. Клаус А. *Наши колонии. Опыт и материалы по истории и статистике иностранной колонизации в России.*- СПб., 1869.
16. *Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-русский край, снаряжённой Императорским русским географическим обществом. Юго-Западное отделение. Материалы и исследования. /Собр. П.П. Чубинским (далі Труды этнографическо-статистической экспедиции...).*- Б.м, б.г.- Т.7.
17. *Державний архів Житомирської області (далі ДАЖО).*- Ф.58. Оп.1. Спр.1050.
18. Arndt N. *Die Deutsche in Wolhynien. Ein kulturhistorischer Uberblick.*- 1994.
19. ДАЖО.- Ф.58. Оп.1. Спр.1099.
20. *Там само.* – Спр. 1060.
21. Оглоблин А.П. *Очерки истории украинской фабрики. Предкапиталистическая фабрика.*- К., 1925.
22. Забелин А. *Военно-статистическое обозрение Волинской губернии.*- Ч.1.- К., 1887.
23. *Центральний державний історичний архів України у м.Києві (далі ЦДІАУК).*- КМФ. 11. Оп. 1. Спр. 36.
24. ДАЖО. – Ф. 58. Оп. 1. Спр. 681.
25. Картавцев Е. *Обрусение землевладения в Юго-Западном крае.*- К., 1877.
26. ЦДІАУ. – Ф. 442. – Оп. 1. – Спр. 1932.
27. ЦДІАУК. – Ф. 442. – Оп. 183.- Спр. 243.
28. *Волинские епархиальные ведомости.* – 1894.- № 9.
29. Holz H. *Deutsche Anteil am Handel und Gewerde in Wolhynien // Wolhynische Hefte 2. Folge. Historischer Verein Wolhynien.- Schwabach, Wisentheid: Selbstverlag, 1992.*
30. ЦДІАУК.- Ф.442. Оп.38. Спр.671.

31. ЦДІАУК.- Ф.442. Оп.618. Спр.58.
32. ДАЖО. – Ф. 70. Оп. 1. Спр. 855.
33. Там само. – Спр. 857.
34. Там само. – Спр. 858.
35. Там само. – Спр. 859.
36. Там само. – Спр. 860.
37. Там само. – Спр. 861.
38. Там само. – Спр. 862.
39. Там само. – Спр. 863.
40. Там само. – Спр. 864.
41. Там само. – Спр.865.
42. Там само. – Спр. 866.
43. Там само. – Спр. 867.
44. Там само. – Спр. 868.
45. Там само. – Спр. 63.
46. Olic V. *Dejiny ceskeho vustehovalectvi na Rus.-Kyjev, 1908.*
47. Ковба Ж.М. Чешская эмиграция на Украине во второй половине XIX – начале XX века.- Дис...канд. ист. наук.- Львов, 1974.
48. ЦДІАУК.- Ф. 442. Оп. 48. Спр. 80.
49. Чорний Сергій. Національний склад населення України в XX сторіччі. Довідник.- К., 2001.
50. Свод законов Российской империи...- Т.ХІІ. – Кн. 3.
51. Там само. – Т.ХІ.
52. Киевлянин.- 1869. – 6 марта.
53. Киевлянин. – 1870. – 10 марта.
54. ЦДІАУК. – Ф. 442. Оп. 617. Спр. 128.
55. ЦДІАУК. – Ф. 442. Оп. 618. Спр. 261.
56. Neutatz D. *Die «deutschen Frage» in Sud – und Sudwestrusland Kolonisten im Snannungfeld 1861 – 1914 // Wolhynische Hefte 7. Folge. Historischer Verein Wolhynien. – Schwabach, Wisentheid: Selbstverlag, 1993.*
57. Пилипенко О. Трудова імміграція в Україну і політика Російської імперії щодо переселенців у другій половині XIX ст. // Людина і політика. – 1999. – №3.
58. ДАЖО. – Ф. 115. Оп. 2д. Спр. 158.
59. Arndt N. *Das Wolhyniendeutschtum und die Machtinteressen in Ost-ud Mitteleuropa // Wolhynische Hefte 2. Folge. Historischer Verein Wolhynien. – Schwabach, Wisentheid: Selbstverlag, 1992.*
60. ЦДІАУК. – Ф. 442. Оп. 618. Спр. 261.
61. ЦДІАУК. – Ф. 442. Оп. 52. Спр. 439. Ч. I.
61. Бармак М. В. Міграційні процеси серед німецького, чеського та єврейського населення Волинської губернії (1796 – 1914 рр.) // Дис... канд. ист. наук. – Тернопіль, 1997.
62. Первая всеобщая перепись населения Российской империи. 1897 г. VIII. Волинская губерния. – СПб., 1904.
63. Обзор Вольнской губернии за 1914 год. – Житомир, 1915.